Серединський Олександр Валентинович, зав. відділом Держархіву Миколаївської області, здобувач НаУКМА. 1955 р.н. У 1982 р. закінчив історичний факультет МДПІ. Здобувач, працює завідувачем відділу публікації та використання документів Державного архіву Миколаївської області. Займається вивченням питань історії Чорноморських адміралтейських поселень в кінці XVIII - XIX ст.

адміралтейські села не мали тісного зв'язку з ринком і торгівлею.

На другому етапі в умовах різкого загострення конфлікту між продуктивними силами з відсталими феодальними виробничими відносинами, примусова праця поселенців стає гальмом у розвитку виробництва. Деякі підприємства морського відомства (наприклад, суконна і парусна фабрики в Богоявленську) закриваються, не маючи змоги випускати якісну і дешеву продукцію. Гостро постає питання заміни примусової праці на вільнонайману. Товарно-грошові відносини, які в цей час особливо інтенсивно розвиваються на півдні України, проникають в адміралтейські села, втягуючи їх у ринкові зв'язки, внаслідок чого відбувається глибока майнова диференціація поселян.

У даній статті розглянемо історію Чорноморських адміралтейських поселень на другому етапі їх існування, який починається з 1830 року. На той час морському відомству належали села, розташовані на березі Бузького лиману (Богоявленськ), у пониззі річки Інгулу (Калинівка і Воскресенськ), на чумацькому тракті Миколаїв-Херсон (Покровськ), а також Березнегувате і Висунськ [2].

З 1825 року адміралтейські поселення були безпосередньо підпорядковані управлінню Чорноморських адміралтейських поселень, яке знаходилось в Миколаєві і складалось із управителя, письмоводителя та одного канцелярського чиновника. Кожне село утворювало окрему общину, котра підпорядковувалась морському відомству і мала безпосереднє місцеве управління. Морським відомством призначались у села доглядачі з офіцерів, котрі повинні були слідкувати за порядком, виконанням поселенцями повинностей і про будь-які порушення повідомляти командуванню флоту. Місцеве управління складалось із сільського старости, писаря, помічника писаря, збирача податків, чотирьох гласних і одного десятського і мало назву "зборная изба", котра, крім питань сільського управління, виконувала всі розпорядження офіцерів-доглядачів. Особи, які входили до складу "зборной избы", обирались на три роки, крім сільського писаря, якого призначали або наймали за угодою. Після 1845 року "зборная изба" стала іменуватися "сельской расправой" [3].

Головним джерелом існування поселенців було землеробство та тваринництво. Вирощували зернові хлібні культури: пшеницю, жито, ячмінь, овес, просо. Гречку, горох, сочевицю, квасолю, льон, коноплю сіяли мало, врожайність їх була низькою. Якщо взяти дані озимого посіву зернового хліба за 1858 рік та ярового за 1859 рік, то в середньому в адміралтейських селах на 1 десятину висівали 6 четвериків жита (одержували 3 копи), 6 четвериків пшениці (3,5 копи), 7 четвериків ячменю (3,5 копи), 7,5 четвериків вівса (4 копи), 2 четверика проса (3,5 копи)*. Всього в адміралтейських селах на 17627 десятинах було висіяно 13185 четвертей зернового хліба, отримано 43692 копи і по вимолоту чистого зерна – 13904 четверті [4].

Крім землеробства, у поселенців важливу роль відігравало тваринництво. Розводили коней, рогату худобу, грубошерстих овець, свиней, кіз. Про це свідчать дані за 1860 рік [5]:

В шести адміралтейських селах було: коней – 797, рогатої худоби – 12116, грубошерстих овець – 6873, свиней – 4474, кіз – 159. Разом: 24419. Якщо врахувати, що за ревізією 1857 року було 15050 поселенців (чоловіків і жінок), то на одного поселенця припадало приблизно 0,05 коней, 0,8 голів рогатої худоби, 0,5 грубошерстих овець, 0,3 свиней, 0,01 кіз.

Земля знаходилась в общинному користуванні. Для поселенців була встановлена державна норма – 15 десятин землі на ревізьку душу [6]. До 1795 року кількість землі, якою вони користувались, не була обмежена. Але починаючи з 1795 року поміщики і мешканці м.Миколаєва неодноразово захоплювали кращі землі жителів адміралтейських сіл. Вже у 1827 році в с.Богоявленську не вистачало до державної норми 8875 десятин землі (на 1076 ревізьких душ припадало тільки 7265 десятин землі). Теж саме відбувалось з іншими населеними пунктами морського відомства. Мешканці сіл боролись за повернення своїх земель, але, як правило, безуспішно.

Іноді поселенців підтримувало чорноморське начальство, яке, наприклад, у 1847 році клопоталось "про добавку землі із числа суміжних з Богоявленськом казенних земель" [7]. Після тривалого листування цьому селу Указом правительствуючого Сенату у квітні 1852 року було наділено 2832 десятини землі, але і після цього на одну ревізьку душу припадало трохи більше чотирьох десятин землі, менше половини державної норми земельного наділу. Шукаючи виходу з тяжкого економічного становища, поселенці с.Богоявленська у 1856 році купили за 6600 крб. у дружини віце-адмірала Дмитрієва 246 десятин землі. Однак у наступному році

російське товариство пароплавства і торгівлі відібрало у поселенців цю землю, повернувши їм гроші. Жителі с.Богоявленська боролись за повернення куплених ними земель, але, принаймні у 1860 році, їм цього добитись не вдалось [8].

Всього в шести Чорноморських адміралтейських селах у 1861 році, на момент скасування залежності від морського відомства, було 54817 десятин землі, з них – 51154 доброї. Якщо врахувати, що тоді в цих населених пунктах мешкало 16625 поселенців (8386 чоловіків і 8239 жінок), то фактичної кількості корисної землі було трохи більше 3 десятин на душу (або трохи більше 6 десятин на ревізьку душу). Всієї землі (корисної і неродючої) припадало на одну душу більше 3,2 десятин, а на одну ревізьку душу більше 6,5 десятин землі. Земля між селами розподілялась нерівномірно. Наприклад, у 1857 році в Богоявленську на ревізьку душу припадало трохи більше 4 десятин землі; Воскресенську і Калинівці – по 8; Березнегуватому і Висунську – по 7; Покровську – 14 десятин землі. Як бачимо, у всіх населених пунктах землі припадало на одну ревізьку душу менше державної норми [9].

Важким тягарем на плечі поселенців лягали різного роду державні повинності. Найбільш тяжкою була робота на підприємствах морського відомства, яку відбували працездатні чоловіки від 16 до 60 років, а на суконній і парусній фабриках в Богоявленську навіть з 12 років [10]. Працювали поселенці також на Херсонському канатному заводі, в Миколаївському і Херсонському портах та ін. [11]. Жінки були звільнені від робіт на підприємствах Чорноморського адміралтейства. До робіт мешканці сіл залучались таким чином: “В кожному адміралтейському селищі працездатних поселян розділити на три групи, одна поступала на роботу, а дві, що залишалися в селищі, займались обробітком орних їх полів, приготуванням всього необхідного для власного їх утримання” [12]. Для виконання повинності поселенці залишали сім’ї на 3 місяці в рік, у цей час їх господарства розорялись, а самі вони зазнавали збитків, бо Чорноморське адміралтейство навіть не забезпечувало мешканців сіл на час роботи харчами та паливом [13].

Виконували вони, як правило, рядові роботи (як чорнороби), змінювались по черзі. Нездатних виконувати адміралтейські роботи через каліцтва або хвороби направляли на легкі роботи. Платили поселянам по 9 крб. в місяць (з 1854 року, в зв’язку з переводом паперових грошей на срібло, вони стали одержувати по 2 крб. 70 коп. в місяць). На Богоявленських казенних фабриках заробляли ще менше – від 1 крб. 56 коп. до 4 крб. 16,5 коп. в місяць (дані за 1833 рік), тоді як директор цих фабрик мав платню 2000 крб. на рік [14]. За найменші провинності карали фізично, штрафували. Переходити адміралтейським поселянам до 60 років у купецький або інший стан було заборонено [15]. Важка праця мешканців адміралтейських сіл, незацікавленість їх у роботі приводили до того, що вони погано працювали, часто втікали з підприємств. У вересні 1835 року навіть були закриті суконна і парусна фабрики в Богоявленську, бо їх продукція була низької якості, а коштувала так дорого, що стало вигідніше купити готове сукно на ринку [16]. В середині XIX ст. гостро постало питання про заміну примусової праці адміралтейських поселян вільнонайманою.

Найменування населених пунктів	Коні	Рогата худоба	Грубошерсті вівці	Свині	Кози	Всього
Богоявленськ	200	2500	600	1050	70	4420
Воскресенськ	195	2187	1890	571	30	4873
Калинівка	180	3008	800	627	22	4637
Покровськ	69	649	753	271	37	1779
Березнегувате	70	1940	1250	975	-	4235
Висунськ	83	1832	1580	980	-	4475

Крім роботи на користь адміралтейства, поселенці виконували квартирну, поштову, підводну повинності, які доповнювалися ще і грошовими. Щорічно з них стягували до 10 тис. крб., які йшли на потреби села, на оплату сільського апарату, утримання пошти та ін. [17].

Нелегко було поселенцям утримувати запасні магазини, куди вони були змушені зсипати зерно. На 1 листопада 1859 року в запасних магазинах шести адміралтейських сіл було більше 4480 четвертей озимого та 2333 четверті ярового хліба (приблизно 54509 пудів), на одну ревізьку душу припадало більше 7 пудів хліба [18].

Як не важко було поселенцям, але, коли під час Кримської війни нависла небезпека вторгнення англійських і французьких військ в Україну, вони багато зробили для захисту свого краю. Так, в 1854 році 870 чоловік добровільно і безплатно весь тиждень Св.Пасхи брали участь у будівництві батарей, які споруджувались вздовж річки Південний Буг. Мешканці адміралтейських сіл, які не мали змоги брати участь в цих роботах через

* Четверть = 8 четверикам. Місткість четверті зерна жита складало близько 8 пудів. Копа хліба на Україні складалась із 60 снопів. - О.С.

далеку відстань, давали гроші. Особливо відзначились поселенці на перевезенні вантажів, хворих і поранених солдатів. Коли було необхідно перевезти 20 тисяч пудів сухарів із Миколаєва в Перекоп для сухопутних військ, вони виставили 490 підвід і перевезли сухарі за 6 тис. крб. сріблом, тоді як підрядчики вимагали 20 тис. крб. За велику допомогу російським військам, які знаходились в Криму, уряд нагородив значну кількість адміралтейських поселенців медалями [19].

Бурхливий розвиток капіталізму в Україні в першій половині XIX ст. все більше і більше, незважаючи на суворі регламентації життя поселенців з боку морського відомства, втягував адміралтейські села у ринкові зв'язки. Так, в 1860 році, крім поселенців, які займалися торгівлею, в Богоявленську, Калинівці, Воскресенську, Покровську, Березнегуватому і Висунську були: 31 ремісник (7 шевців, 1 кравець, 20 пічників, 3 столяри), 1 купець 3-ї гільдії, 5 селян-торговців 3-го розряду, 1 селянин-торговець 4-го розряду [20].

Згідно з відомостями дореволюційного дослідника Шмідта, в адміралтейських селах в 1858 році було господарських та громадських установ [21]:

В Богоявленську з 1852 року, Березнегуватому з 1819 року, Висунську з 1847 року відбувалися ярмарки, крім цього, в Березнегуватому по неділях, а в Висунську по понеділках були щотижневі базари. Торгівля у цих селах велась, головним чином, хлібом та худобою. Адміралтейські поселення настільки тісно були зв'язані з ринком і торгівлею, що їх мешканці перед ліквідацією залежності від морського відомства просили, щоб їх усіх записали "в міщани міста Миколаєва зі збереженням права користування землею на тих умовах, на яких вони зараз нею користуються" [22].

Найменування населених пунктів	Дворів	Млинів	Церков	Сільських магазинів	Бакалійних крамниць	Заїжджих дворів	Громадських етапних домів
Богоявленськ	570	61	1	1	9	1	-
Покровськ	139	13	1	1	-	1	1
Воскресенськ	210	15	1	2	1	-	-
Калинівка	344	27	1	2	2	-	1
Березнегувате	481	24	1	2	1	-	-
Висунськ	456	24	1	2	1	-	-
Всього:	2200	164	6	10	14	2	2

Розвиток капіталізму привів до глибокої диференціації поселян: одні багатіли, інші бідніли. Наприклад, у мешканця с. Богоявленська Ф.Романова в 1838 році було 15 голів рогатої худоби і 200 овець, він посіяв більш 13 четвертей хліба, тоді як у цьому населеному пункті в 1838 році зовсім не сіяло 11 господарств поселян, не мали овець, коней, рогатої худоби – 5 господарств [23]. Житель села Покровська П.Таточенко мав на кінець 1846 року 1 коня і 30 голів рогатої худоби; К.Таточенко – 1 коня, 22 голови рогатої худоби, 46 овець; І.Данилевський – 1 коня, 24 голови рогатої худоби, 120 овець; Ф.Глушков – 1 коня, 44 голови рогатої худоби, 60 овець. А.Запорожак мав на початку 1846 року 700 овець, протягом року приріст склав – 400, зменшилось на 600, на кінець 1846 року залишилось 500 овець. Зрозуміло, що таке господарство мало товарне значення, і продукція від нього йшла на ринок. Хоча матеріалів про використання заможною верхівкою села найманої робочої сили не знайдено, але і так ясно, що господарства П.Таточенка, К.Таточенка, І.Данилевського, Ф.Глушкова, А.Запорожака без неї обходитись не могли. В свою чергу, із 116 господарств села Покровська на кінець 1846 року зовсім не мали коней, рогатої худоби, овець – 9 господарств [24]. В шести адміралтейських селах в 1860 році було 142 сім'ї, які не мали своїх будинків [25].

Тяжке економічне становище більшості поселян, доповнювалось відсутністю кваліфікованої медичної допомоги, що призводило до високої смертності серед мешканців адміралтейських сіл, особливо серед дітей. Так, у 1861 році, в шести населених пунктах проживало 17122 чоловіків і жінок всіх станів, вмерло – 392 (із них – 265 дітей віком до 5 років) [26].

Стан народної освіти теж був не кращим. В 1861 році при приходських церквах в Богоявленську, Воскресенську, Калинівці і Покровську не було шкіл. У Висунську поселянська школа була відкрита тільки в лютому 1861 року, а в Березнегуватому в грудні того ж року (вже після скасування залежності адміралтейських поселян від Морського відомства) [27].

Об'єктивні закони розвитку країни, розклад феодально-кріпосного ладу поставили царизм перед необхідністю заміни примусової праці адміралтейських поселян вільнонайманою. 14 липня 1861 року "Высочайше утвержденным мнением Государственного Совета" було скасовано залежність Чорноморських адміралтейських поселенців від морського відомства. Їм було надано право зараховуватись в міські або сільські стани на підставі загальних законів, колишні поселенці повинні були платити казні і земству податки та відбувати повинності. Самі ж адміралтейські поселення були перетворені в пригороди і підпорядковувались

Миколаївському військовому губернатору. Земля, яка належала адміралтейським селам, була залишена за пригородами. Ділянки, зайняті під будинки, подвір'я, городи, сади поселян були передані їм в повну власність з правом передачі і відчуження стороннім особам. Польові землі, які знаходилися в общинному володінні поселян, були залишені за ними при тому самому порядку володіння, але, якщо з часом приміські обивателі захотіли б розділити ці землі між собою на ділянки, то це їм не заборонялось [28].

Таким чином, незважаючи на своєрідність життя адміралтейських поселян і гальмуючу роль феодальних регламентацій, вони не залишались осторонь загальноісторичних процесів, характерних для Російської імперії першої половини XIX ст. Як і кріпосне право, так і залежність мешканців адміралтейських сіл від Морського відомства була ліквідована в силу об'єктивно діючих економічних законів.

Література.

1. Опыт статистического описания Новороссийского края. Сочинения Скальковского А. – Часть 1. География, этнография и народонаселение Новороссийского края. – Одесса, 1850. – С. 335; Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Херсонская губерния. Составил генерального штаба подполковник Шмидт А. - В двух частях. – СПб, 1863; Бакланова И.А. Рабочие судостроители России в XIX веке. - М.- Л.: Изд-во АН СССР, 1959. – С. 16-18, 57; Гуржій І.О. Зародження робітничого класу України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.).- К.: Держвидав, 1958. – С. 26; Дружинина Е.И. Южная Украина в период кризиса феодализма (1825-1860 гг.).- М., 1981. – С. 20-21, 150-152, 156; Духнич В.О. Становище адміралтейських поселенців // Наук. записки Станіславського пед. ін-ту. – Вип.2. – К., 1957. – С. 53-67; Тимофеенко В.И. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII века. – К., 1984. – С. 147.
2. Бакланова И.А. Вказ. праця. – С. 16.
3. Державний архів Миколаївської області (далі ДАМО), ф. 246, оп. 2, спр. 1, арк. 6; спр. 64, арк. 1; Об увольнении из Морского ведомства Черноморских адмиралтейских селений // Морской сборник. – Спб, 1860. – Т. XLVI. – № 4. – С. 512.
4. ДАМО, ф. 246, оп.2, спр. 107, арк. 3-31.
5. Ibid., спр. 114, арк. 18-19, 121-130.
6. Державний архів Херсонської області, ф. 14, оп. 1, спр. 525, арк. 13.
7. Морской сборник. Вказ. стаття. – С.506.
8. Ibid. – С.507-508.
9. ДАМО, ф. 246, оп. 2, спр. 123, арк. 20-23; Морской сборник. Вказ. стаття. – С. 508-509.
10. ДАМО, ф. 246, оп. 2, спр. 29, арк. 3; Морской сборник. Вказ. стаття. – С. 512.
11. ДАМО, ф. 246, оп. 2, спр. 41, арк. 25-28.
12. Ibid., ф. 246, оп. 2, спр. 1, арк. 12.
13. Ibid., ф. 246, оп. 2, спр. 27, арк. 1-2; спр. 29, арк. 24; Морской сборник. Вказ. стаття. – С. 512.
14. ДАМО, ф. 246, оп. 2, спр. 1, арк.4, 13, 26; спр. 29, арк. 15-16, 24; ф. 242, оп. 1, спр. 4, арк. 17; Бакланова И.А. Вказ. праця. – С.17.
15. ДАМО, ф. 246, оп. 3, спр. 1, арк. 35-36, 176-177; Морской сборник. Вказ. стаття. – С. 513.
16. ДАМО, ф. 246, оп. 3, спр. 1, арк. 44-45, 174-175. Морской сборник. Вказ. стаття. – С. 498. Дружинина Е.И. Вказ. праця. - С. 151-152.
17. Морской сборник. Вказ. стаття. – С. 517. Духнич В.О. Вказ. праця. – С. 64.
18. Морской сборник. Вказ. стаття. – С. 520.
19. Ibid. Вказ.стаття. - С. 524-525.
20. ДАМО, ф. 246, оп. 2, спр. 114, арк. 153-154, 165-166.
21. Шмидт А. Вказ. праця. – Ч. 2. – С. 370.
22. Морской сборник. Вказ. стаття. – С. 521-523.
23. ДАМО, ф. 246, оп. 2, спр. 33, арк. 15-22, 29-32, 35-37, 39-40, 47-48.
24. Ibid., спр. 72, арк. 15-17, 19-20, 28, 31-32, 35-37.
25. Морской сборник. Вказ. стаття. – С. 522.
26. ДАМО, ф. 246, оп. 2, спр. 123, арк. 20-23, 58-59.
27. Ibid., ф. 246, оп. 3, спр. 15, арк. 1, 4.
28. Полное собрание законов Российской империи. – Собрание второе. – Т. XXXVI. – Отделение второе. – СПб, 1863. 1861. – № 37245. – С. 169-170.